

Євген ДЖИДЖОРА

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
доктор філологічних наук, професор
професор кафедри української літератури та компаративістики
м. Одеса
dzhydzhora@onu.edu.ua
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3221-4866>

**ПРОФЕСОР ЄВГЕН ЧЕРНОІВАНЕНКО
ЯК ДОСЛІДНИК РИТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ**

Колеги та учні Євгена Михайловича Черноіваненка добре знають, що сферою його наукових інтересів була теорія літератури. У своїх книгах, статтях, виступах на конференціях, обговореннях дисертацій та приватних розмовах вчений наголошував, що найбільше переймається проблемами укладання актуальної теорії літератури та відповідною методологією її викладання у вищій школі. Якоюсь мірою актуалізувати проблему побудови теорії літератури йому вдалося в головній, з моєї точки зору, літературознавчій праці – монографії «Літературний процес в історико-культурному контексті»*. У цій книзі Є. Черноіваненко обґрунтував доцільність вивчення літературного процесу крізь призму типів літератури, обумовлених тим або іншим типом художньо-літературної свідомості.

Розглядаючи становлення російської словесності Х–ХХ ст., науковець виділяє:

1. релігійно-риторичний тип художньо-літературної свідомості та тип літератури (ХІ – середина ХVІІ);
2. світсько-риторичний тип художньо-літературної свідомості та тип літератури (середина ХVІІ – перша третина ХІХ);
3. естетичний тип художньо-літературної свідомості та тип літератури (друга третина ХІХ – сьогоднішній час) [с. 22–23].

Концептуально ця типологія не тільки перегукується, але й конкретизує уявлення С. Аверинцева про багатотисячолітній літературний процес від давніх часів до сучасності. У програмних статтях, на які часто посилається Є. Черноіваненко, С. Аверинцев вводить такі поняття, як «дорефлекторний традиціоналізм» та «рефлекторний традиціоналізм» і вважає, що в культурі середземноморських народів відбулася така еволюція типів художньої свідомості:

1. дорефлекторний традиціоналізм (тривав приблизно до V–IV – до Р. Х.);
2. рефлекторний традиціоналізм (тривав з V–IV до Р. Х. – до ХVІІІ включно);
3. кінець традиціоналізму як такому (початок ХІХ – до наших днів).

* У тексті статті подано посилання з указанням сторінок за виданням: Черноіваненко Е. М. Літературний процес в історико-культурном контексте. Одеса, 1997. 712 с.

Виходить, обидва вчені пов'язують зміни у літературному процесі з переходом від одного типу художньо-літературної відомості до іншого. З тією лише різницею, що С. Аверинцев описує історію літератури в масштабі всіх близько-східних та європейських культур, а Є. Черноіваненко – в контексті східних слов'ян. І якщо для С. Аверинцева домінуючим принципом художньої свідомості є традиціоналізм, спочатку такий, що не усвідомлюється митцями, тобто дорефлекторний, а потім такий, що усвідомлюється, тобто рефлекторний, то для Є. Черноіваненка таким є риторичність. Відповідно відмова від традиціоналістського типу художньої свідомості зумовлена переходом до нового типу культури й літератури, який починається на зорі ХІХ і триває до теперішнього часу і якому С. Аверинцев самостійного визначення не дає. Натомість для Є. Черноіваненка відхід від риторичного типу художньо-літературної свідомості ознаменований переходом до естетичного типу, який розпочинається також у ХІХ і триває дотепер.

Якщо спробувати зіставити теоретичні позиції С. Аверинцева та Є. Черноіваненка, то можна побачити, що традиціоналістський тип художньої свідомості і не ототожнюється і не протиставляється риторичному, а радше розкривається через нього. Перераховуючи риси риторичності давньої руської літератури, Є. Черноіваненко розпочинає якраз з традиціоналізму, тож першою називає наслідування форм візантійської книжності. Що ж саме, на його думку, наслідували давньоруські книжники? Це – релігійний характер літературної творчості, субстанціональність слова та особливе уявлення про твір, а також жорстке дотримання канону та стилю [с. 151–169]. При цьому дотримання канону та відповідного стилю науковець визнає ключовими чинниками наслідування візантійської літератури. Приблизно ті самі міркування можна зустріти у працях й інших авторитетних теоретиків середньовічної літератури: Й. Гейзинги, Е. Курціуса, Р. Піккіо та інших.

До речі, підвищена увага давньоруських письменників до таких категорій літературного процесу, як жанр, стиль та канон, пояснює відсутність на Русі риторичних шкіл, посібників та вчителів риторики. Є. Черноіваненко окремо зупиняється на роз'ясненні цього, як він пише, «парадоксу-нонсенсу» [с. 124]. Русичі наслідували строго вибудовані жанри та стилі, укладені візантійськими знавцями риторики. Через те їхні твори автоматично набували риторичних ознак.

Тож для Є. Черноіваненка риторичність давньої руської літератури – це диктат правильно підібраних, адекватних жанровому контексту форм, запозичених у візантійських книжників. І саме диктат потрібних форм та предписані стилі літературного викладу дозволяє вченому перекинути тематичний міст у майбутнє і визнати риторичним також ранній період радянської літератури ХХ ст. Загалом, вчений вважає, що в історії радянської культури чітко простежуються два етапи:

1. від Жовтневої революції 1917 р. – до XX З'їзду комуністичної партії 1956 р.;
2. від XX З'їзду комуністичної партії 1956 р. – до розпаду СРСР у 1991 р. [с. 491–492].

Так ось, перший етап, на думку Є. Черноіваненка, представлений риторичним мистецтвом. А другий характеризується поверненням до естетичного підходу. Напевно, з точки зору фахівців з історії радянської літератури, така концепція виглядає не безспірною. Проте справа в іншому. Ця концепція системна і органічно вписується в наукову ревізію Є. Черноіваненка. Адже в кожному самостійному типі художньо-літературної свідомості вчений бачить однакові закономірності. Спочатку панує риторичний тип з його диктатом канону й стилю. Потім відбувається перехід до естетичного типу, в якому взаємодіють різні форми художнього і немає суворого домінування жанру, канону або стилю.

На думку Є. Черноіваненка, між середньовічною та радянською культурою очевидна спільна основа – риторичність художнього мислення. І тому у 4 главі його книги деякі параграфи мають промовисті назви: «Культура радянська і культура Середньовіччя: причини схожості», «Культура народа: від “старого” Середньовіччя до “нового”» [с. 494–509]. Звісно, такі співставлення виглядають досить сміливо. Авжеж, професор Черноіваненко був сміливим вченим! Проте передбачаючи критичні зауваження, намагався й докладно пояснювати свою позицію. Позаяк в обґрунтуванні риторичного характеру першого етапу радянської літератури він апелює до праць авторитетних знавців цього періоду – зокрема, Є. Добренка. І не без задоволення констатує, що хоч вони з Є. Добренком і зовсім по-різному розуміють розвиток радянської літератури, все ж сходяться в головному. У тому, що у 20–30 рр. XX радянська література втрачала художність, а творчість письменника переставала бути естетичною. Натомість, в літературі знову активізувалося поняття стилю, позитивного героя та інших потрібних на той час форм [с. 679].

Зрозуміло, чому Є. Черноіваненко та Є. Добренко виявляють такі властивості радянської літератури. Йдеться про той період ідеологічної роботи письменників, коли на перший план виходить не естетика, а продиктовані тодішньою партійною кон'юнктурою завдання: виховати «правильного громадянина», протиставити «свій» простір «чужому», сформувати негативний образ ворога, спочатку внутрішнього класового, потім зовнішнього завойовника. Тож це спроба вчених визначити той період радянської літератури, коли, насамперед, цінувалися сумнівні художні принципи, образно кажучи, незліченних відвідувачів ресторану МАССОЛІТу, серед яких вже не було місця майстрам слова.

Що ж до терміну «риторична» по відношенню до цієї регламентуючої літератури з чіткими соціально-ідеологічним функціями, то це, звісно, дискусійне питання. Однак сама ідея провести паралелі між середньовічною книжністю, зосередженою на підтриманні релігійної культури свого читача, та радянською літературою 20–30-х рр., спрямованою на формування класової спільно-

ти, не виглядає безпідставною. Як відомо, співставлення двох речей за певним принципом є способом аналізу кожної з них. Відтак концепція Є. Черноіваненка дозволяє осмислити деякі тенденції середньовічної книжності (скажімо, диктат стилю та жанрового канону) в контексті розвитку раннього періоду радянського літературного процесу, і навпаки. Причому зворотнє порівняння виглядає більш продуктивним. Адже якщо слідування загальноприйнятим художнім зразкам було природним для всього християнського мистецтва і тривало багато сторіч впродовж всього Середньовіччя, то художня нормативність одного короткого періоду радянської літератури такою очевидною не є. Утім, в контексті першого прояснюються форми та функціональність другого.

Щоправда, зіставлення середньовічної риторичної літератури з ранньою радянською потребує важливого уточнення. У контексті риторичності середньовічного літературного процесу ми маємо справу з елітарною книжністю, заснованою на тисячолітніх традиціях, що передавалися від біблійних творів до близькосхідних літератур, від близькосхідних – до візантійської, від візантійської – до давніх слов'янських та європейських. А у контексті риторичності ранньої радянської літератури йдеться здебільшого про, так би мовити, масову літературу, створену другорядними і маловідомими письменниками, які виконували завдання комуністичної партії і навряд орієнтувалися на сталі літературні традиції. А якраз митці, умовно, першого рівня, навіть В. Маяковський, М. Горький, М. Шолохов, хоч і представляють означений період в історії російської словесності, але до цієї когорти не належать. Все ж таки їхні твори не були просякнуті такою відвертою риторичністю, де найбільша творча увага зосереджувалася навколо категорій стилю та канону і передбачала втілення типових сюжетів, типових персонажів, обов'язкові антагоністичні конфлікти тощо.

Уявлення професора Є. Черноіваненка про риторичність як про особливий художньо-літературний тип свідомості значно розширює наукове розуміння не лише типів творчості, які під впливом певних культурно-історичних чинників приходять на зміну один одному. А ще й дозволяє під іншою призмою подивитися на функціонування риторики як цілком практичної форми комунікації через літературу. Слід визнати, що для самого вченого питання риторичності середньовічної та радянської літератур були не настільки по-дослідницьки привабливими, як вивчення естетичної літератури. Утім, варто розуміти: оригінальна концепція Є. Черноіваненка робить його непересічним дослідником і риторичної літератури також.